

Η ΡΙΜΑ ΩΣ ΤΕΚΜΗΡΙΟ ΥΦΟΥΣ ΣΤΟΝ ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟ ΣΤΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΆΛΛΑ ΕΡΓΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ

Εισαγωγή

Μετά¹ από σχετικά πρόσφατες μελέτες συναδέλφων μας, όπως του Βάλτερ Πούχνερ², μπορεί πια να θεωρηθεί δεδομένο, πιστεύουμε, ότι στα δράματα της κρητικής αναγέννησης (και γενικότερα στα κείμενα που εκφέρονται σε 15σύλλαβο με ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία) η ρίμα αποτελεί σημαντικό παράγοντα ύφους που αξίζει να τον προσέξουμε τόσο στη σύγκριση διαφόρων έργων όσο και στην ανάλυση της εσωτερικής δομής και ποιητικής ενός (δηλ. του κάθε) μεμονωμένου έργου. Στόχος της παρούσας μελέτης είναι να παρουσιάσει μερικά αποτελέσματα και προτάσεις που απορρέουν από μια πρώτη επισκόπηση της ρίμας του *Ερωτόκριτου*. Ο David Holton και η Ντία Φιλίππιδου έχουν ετοιμάσει ένα βιβλίο με πίνακες λέξεων στον *Ερωτόκριτο*, που περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, συμφραστικό πίνακα λέξεων (concordance), πίνακες συχνότητας λεξικών μορφών και λέξεων-λημμάτων, έναν αντίστροφο πίνακα λέξεων και ριμάρι³. Στη συνεργασία τους οι δύο κρητολόγοι συμπεριέλαβαν ως τεχνικό

1. Το άρθρο βασίζεται σε ανακοίνωση που έκανε η Ντία Φιλίππιδου στο διεθνές συνέδριο «Neograeca Medii Aevi III», στο Πανεπιστήμιο της Χώρας των Βάσκων (Βιτόρια, Ισπανία) τον Οκτώβριο του 1994. Η ανακοίνωση αποτελεί πόρισμα της συνεργασίας της με τον Dr. John Dawson, Διευθυντή του Literary and Linguistic Computing Centre στο Πανεπιστήμιο του Cambridge της Αγγλίας. Ο κ. Dawson δεν μπόρεσε να παρευρεθεί στο συνέδριο.

2. Βάλτερ Πούχνερ, «Δραματουργικές παρατηρήσεις για την ομοιοκαταληξία στα έργα του Κρητικού και Επτανησιακού θεάτρου», *Μελετήματα Θεάτρου: Το Κρητικό Θέατρο*, Αθήνα 1991, σσ. 445-66. Επισκόπηση των μελετών που αφορούν τον κρητικό δεκαπεντασύλλαβο βλ. στο Ντία Φιλίππιδου, «Ο δεκαπεντασύλλαβος στην κρητική Αναγέννηση: τα έργα της ακμής (1570-1669)», *Μαντατοφόρος* 32 (Δεκ. 1990) 52-67. Πρβ. και Τασούλα Μαρκομιχελάκη, «Η τέχνη και η τεχνική της ομοιοκαταληξίας στις κωμωδίες του κρητικού θεάτρου», *Παλίμψηστον* 13 (1993) 181-212.

3. Από το βιβλίο *Του κύκλου τα γυρίσματα: ο Ερωτόκριτος σε ηλεκτρονική ανάλυση*, επιμ. Dia M. L. Philippides - David Holton με την τεχνική συνεργασία του John L. Dawson, οι τρεις τόμοι (Β'-Δ', που περιέχουν τον συμφραστικό πίνακα λέξεων) κυκλοφόρησαν στην Αθήνα, από τις Εκδόσεις Ερμής, τον Σεπτέμβριο του 1996. Ο τέταρτος τόμος (τόμος Α', με τους υπόλοιπους λεξιλογικούς πίνακες και την εισαγωγή) αναμένεται να τυπωθεί μέσα στο 1998.

επιμελητή της έκδοσης τον John Dawson, διευθυντή του ειδικού Κέντρου Υπολογιστών του Πανεπιστημίου του Cambridge για εφαρμογές στη φιλολογία και γλωσσολογία⁴. Ο Dawson έχει πολύχρονη πείρα στη χαλιναγώγηση του υπολογιστή ως εργαλείου στη σωστή ανάλυση ποικίλων λογοτεχνικών κειμένων.

Αποτελέσματα και σκέψεις

Στη μελέτη της ρίμας, τα θέματα που μας ενδιαφέρουν κυρίως είναι: οι ήχοι, οι λέξεις, και οι συνδυασμοί των λέξεων που απαντούν. Για τα θέματα αυτά θέλουμε να ξέρουμε τη συχνότητά τους και το πού ανευρίσκονται. Ακολουθούν δείγματα από τους πίνακες ρίμας που θα τυπωθούν στο νέο βιβλίο για τον *Ερωτόκριτο*. Για το ριμάριο του *Ερωτόκριτου* βασιστήκαμε στον ανάλογο δημοσιευμένο πίνακα της *Θυσίας του Αβραάμ*⁵ του οποίου παραθέτουμε ένα δείγμα:

ΠΙΝ. 1: ΔΕΙΓΜΑ ΑΠΟ ΤΟ ΡΙΜΑΡΙΟ ΤΗΣ ΘΥΣΙΑΣ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ

ΑΛΙ		
ἄλλοι	μεγάλη	1150
ζάλη	μεγάλη	428
ζάλη	πάλι	590
μεγάλη	ἄθάλη	870
μεγάλη	πάλι	716
παρακάλει	μεγάλη	984

Όμως, η μεγαλύτερη έκταση της μυθιστορίας⁶, αλλά και η πιο σύνθετη μορφή της, μας έκαναν να προσθέσουμε ορισμένες πληροφορίες στο

4. Βλ. παραπάνω, σημ. 1.

5. Ντία Φιλιππίδου, *Η Θυσία του Αβραάμ στον υπολογιστή: λεξιλογικοί πίνακες και υπολογικά σχόλια*, Αθήνα, Ερμής, 1986, σσ. 185-191 (Πίνακας Ε': Ριμάριο). Το δείγμα είναι από τη σ. 185. Παρατίθενται, με αλφαβητική κατάταξη, τα δίστιχα που αντιπροσωπεύουν τη ρίμα ΑΛΙ στο κείμενο. Την πρώτη θέση έχει η τελική λέξη του πρώτου στίχου, τη δεύτερη η τελική λέξη του δεύτερου στίχου και την τρίτη ο αριθμός του δίστιχου στο κείμενο (το κάθε δίστιχο χαρακτηρίζεται από τον αριθμό του δεύτερου στίχου του). Ανάλογο ριμάριο για την *Ερωφίλη* έχει δημοσιεύσει η Ναταλία Δεληγιαννάκη στον *Μολυβδοκονδυλοπελεκητή* 5 (1995-96).

6. Μάλλον η έκταση του κειμένου είναι ο κυριότερος λόγος για τον οποίο δεν είχαμε μέχρι τώρα μια πλήρη μελέτη της ρίμας του *Ερωτόκριτου*. Για τη στιχουργία του *Ερωτόκριτου* γενικά, πολύ ενδιαφέρουσα η πρόσφατη διδακτορική διατριβή της Ναταλίας Δεληγιαννάκη: Natalia Deliyannaki, *On the Versification of Erotokritos*, University of Cambridge, Μάιος 1995.

ριμάριο του *Ερωτόκριτου*: τη συχνότητα δίπλα στον κάθε ήχο της ρίμας, τη συσσώρευση των συνδυασμών που επαναλαμβάνονται, το όνομα του ομιλητή σε συνύφανση με τον αντίστοιχο αριθμό (δι)στίχου:

ΠΙΝ. 2: ΔΕΙΓΜΑ ΑΠΟ ΤΟ ΡΙΜΑΡΙΟ ΤΟΥ ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΥ

ΑΔΙ (188)

άθάλη	μεγάλη	Γ0350ΑΡΕ
άλλη	άθάλη	Β0538ΠΟΙ
άλλη	βγάλη	Γ0586ΠΟΙ
άλλη	έπαρακάλει	Ε0694ΠΟΙ
άλλη	ζάλη	Γ1554ΠΟΙ, Ε0978ΠΟΙ, Ε1166ΠΟΙ
άλλη	κάλλη	Α0616ΣΟΛ
άλλη	μεγάλη	Α0970ΦΡΟ, Α1346ΠΟΙ, Α1352ΠΟΙ, Α1528ΑΡΕ, Β0366ΠΟΙ, Β1384ΠΟΙ, Β1434ΠΟΙ, Β2360ΠΟΙ, Γ0704ΠΟΙ, Γ1150ΦΡΟ, Δ1726ΠΟΙ, Ε1468ΠΕΖ
άλλη	μεγάλοι	Δ0868ΠΟΙ
άλλοι	βάλη	Β0942ΠΟΙ
άλλοι	ζάλη	Ε1476ΠΕΖ
άλλοι	κάλλη	Β0200ΠΟΙ
άλλοι	μεγάλη	Α0450ΠΟΙ, Β0292ΠΟΙ, Β0482ΠΟΙ, Β0948ΠΟΙ, Β1546ΚΥΠ, Β2254ΑΡΕ, Γ0336ΑΡΕ, Δ0574ΠΟΙ, Δ1134ΠΟΙ, Δ1264ΠΟΙ, Ε0012ΠΟΙ, Ε1288ΠΟΙ
άλλοι	μεγάλοι (κτλ.)	Α0682ΦΡΟ, Α1534ΠΟΙ, Ε0036ΠΟΙ

Για να διευκολύνουμε περισσότερο τον αναγνώστη έχουμε προσθέσει στο βιβλίο μας έναν ακόμη πίνακα της ρίμας: έναν αλφαβητικό κατάλογο όλων των λέξεων που συμμετέχουν στη ρίμα, με τη συχνότητα της καθεμιάς και, ένα νέο στοιχείο, την ξεχωριστή συχνότητα κάθε λέξης της ρίμας στο τέλος του πρώτου ή του δεύτερου στίχου στο δίστιχο —παράγοντα πιθανόν σημαντικό, τον οποίο δεν έχουμε μέχρι τώρα αξιολογήσει.

ΠΙΝ. 3: ΔΕΙΓΜΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΙΝΑΚΑ ΤΩΝ ΛΕΞΕΩΝ
ΤΗΣ ΡΙΜΑΣ ΤΟΥ ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΥ

34	(17, 17)	λογιάζει
3	(3, 0)	λογιάζεις
7	(1, 6)	λογιάζη
1	(1, 0)	λογιάζης
4	(3, 1)	λογιάζου
2	(1, 1)	λογιάζω
1	(0, 1)	λόγιασέ το
2	(2, 0)	λογιάσει
6	(4, 2)	λογιάση
1	(1, 0)	λογιάσης
1	(0, 1)	λογιασμένα
1	(0, 1)	λογιάσου
1	(1, 0)	λογιάσω
1	(0, 1)	λογικά σου
1	(0, 1)	λογισμό μου
1	(1, 0)	λογισμό σου
1	(0, 1)	λογισμό της
2	(0, 2)	λογισμό του
1	(1, 0)	λογισμοί μου
1	(1, 0)	λογισμός μου
1	(1, 0)	λογισμός της
1	(0, 1)	λογισμού μου
1	(0, 1)	λογισμού σου

Έτσι θα ανευρίσκονται εύκολα οι «οικογένειες» των λέξεων που συμμετέχουν στη ρίμα (π.χ. οι τύποι⁷ του ρήματος *λογιάζω* και του ουσιαστικού *λογισμός*) και θα μπορεί να συγκριθεί η χρήση μιας λέξης στη ρίμα με την ολική της συμμετοχή στο λεξιλόγιο του έργου (που δίνεται σε έναν άλλο πίνακα του βιβλίου)⁸.

7. Στους παροντικούς και μελλοντικούς χρόνους. Ο αναγνώστης θα πρέπει να αναζητήσει μόνος του τους τύπους με χρονική αύξηση στην ανάλογη αλφαβητική θέση του πίνακα.

8. Το νέο βιβλίο περιλαμβάνει ένα λεξιλογικό πίνακα όπου δίνεται η αντιστοιχία των λεξικών τύπων του κειμένου με τα λήμματα στα οποία ανάγονται (Πίνακας Α'). Εδώ υπενθυμίζουμε στον αναγνώστη πως για τη μορφή των πινάκων του *Ερωτόκριτου* στο νέο βιβλίο είναι συνυπεύθυνος ο κ. D. Holton, με μεγάλη συνεισφορά ιδεών. Οι συντάκτες του βιβλίου ευγνωμονούν και όλους τους συναδέλφους που πριν και μετά το συνέδριο του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας προσέφεραν εποικοδομητικά σχόλια. Πρβ. και Ντ. Φιλιππίδου, «Ο υπολογιστής συνεργός στην υφολογική ανάλυση: γλώσσα και ρίμα στη λογοτεχνία της

Οι νέοι πίνακες του βιβλίου επιτρέπουν την εξαγωγή πορισμάτων, είτε όπως έχουν είτε με κάποια πρόσθετη επεξεργασία. Ως μια πρώτη ένδειξη παραθέτουμε στοιχεία για τα φωνήεντα της ρίμας στον Ερωτόκριτο⁹.

ΠΙΝ. 4: ΤΑ ΦΩΝΗΕΝΤΑ ΤΗΣ ΡΙΜΑΣ ΣΤΟΝ ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟ

		Φ ₂				
		A	E	I	O	OY
Φ ₁	A	144	84	983	181	146
	E	326	7	614	134	78
	I	199	56	748	104	139
	O	92	9	423	55	98
	OY	103	32	193	17	26

Ο πίνακας αυτός επιτρέπει να αναγνωρίσουμε τους συχνότερους συνδυασμούς (κατά δίστιχα): A-I (983), I-I (748), E-I (614), O-I (423), E-A (326), I-A (199), OY-I (193), κτλ. Εδώ επεισέχεται μια πρώτη σκέψη: να συγκρίνουμε τα δεδομένα με τα ανάλογα της *Θυσίας του Αβραάμ*, στη συνέχιση της προσπάθειας να διαλευκανθεί η υπόθεση για κοινή πατρότητα των δύο έργων¹⁰. Η σειρά προτεραιότητας των φωνηέντων της ρίμας στο δράμα είναι διαφορετική, τουλάχιστον σε τρεις από τους πρώτους συνδυασμούς: A-I (75), E-I (72), I-I (63), A-OY (34), A-O (33)...¹¹.

κρητικής ακμής», «*Origini della letteratura neogreca*»: *Atti del secondo congresso internazionale «Neograeca Medii Aevi» (Venezia, 7-10 Novembre 1991)*, επιμ. Nicolaos M. Panayotakis, Venezia, Biblioteca dell'Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, 1993, τ. 1, σσ. 136-57.

9. Στον συνοπτικό αυτό πίνακα ο κάθε αριθμός εκφράζει τη συχνότητα των διστίχων που αντιστοιχούν στην κάθε φωνητική ρίμα: ο αριθμός 983 στην πρώτη αράδα δηλώνει πως 983 δίστιχα στον Ερωτόκριτο χρησιμοποιούν τον φθόγγο Α ως κεντρικό φωνήεν (Φ₁) της προτελευταίας (και τονίζουσας) συλλαβής τους και τον Ι (Φ₂) στην τελική (και άτονη) συλλαβή τους.

10. Υπόθεση που εκφράστηκε πρώτα από τον Ξανθουδίδη (Βιτζέντζου Κορνάρου Ερωτόκριτος. Έκδοση κριτική, γενομένη επί τη βάσει των πρώτων πηγών μετ' εισαγωγής, σημειώσεων και γλωσσαρίου υπό Στεφάνου Α. Ξανθουδίδου. Ηράκλειο Κρήτης, 1915), και συζητήθηκε εκτεταμένα από τους Λ. Πολίτη (Λ. Πολίτης, «Ο Ερωτόκριτος και η Θυσία του Βιτζέντζου Κορνάρου», *Αφιέρωμα στη μνήμη του Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, Θεσσαλονίκη 1960, σσ. 357-71) και Ε. Κριαρά (Ε. Κριαράς, «Χρονολογικά, μεθοδολογικά και άλλα ζητήματα Θυσίας και Ερωτοκρίτου», *Εις μνήμην Κ. Αμάντου 1874-1960*, Αθήνα 1960, σσ. 353-69). Πιο πρόσφατα επανέρχονται στο θέμα οι W. Bakker και A. van Gemert στο ένατο κεφάλαιο της εισαγωγής της νέας κριτικής έκδοσής τους (W. F. Bakker - A. F. van Gemert, *Η Θυσία του Αβραάμ*. Κριτική έκδοση, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1996), με επιχειρήματα κατά της ταύτισης του συγγραφέα της Θυσίας με τον Β. Κορνάρο.

11. Βλ. Φιλιππίδου, *Θυσία*, ό.π., σημ. 5, σ. 208. Τονίζονται εδώ με ημίμαυρα οι συνδυασμοί που διαφέρουν.

Μια περαιτέρω σκέψη είναι να εξετάσουμε ξεχωριστά τα πέντε μέρη της μυθιστορίας. Μια ξεχωριστή μέτρηση για το κάθε μέρος δίνει τα εξής στοιχεία για τα φωνήεντα της ρίμας (πάντα κατά δίστιχα) στα πέντε μέρη του Ερωτόκριτου και στη Θυσία του Αβραάμ:

ΠΙΝ. 5: ΤΑ ΦΩΝΗΕΝΤΑ ΤΗΣ ΡΙΜΑΣ ΣΤΑ ΠΕΝΤΕ ΜΕΡΗ ΤΟΥ ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΥ ΚΑΙ ΣΤΗ ΘΥΣΙΑ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ

	Ερωτόκριτος					ΣΥΝ	Θυσ.	
	A	B	Γ	Δ	E			
A-A	35	24	20	37	28	144	A-A	23
A-E	17	16	21	19	11	84	A-E	16
A-I	199	307	153	190	134	983	A-I	75
A-O	37	40	23	53	28	181	A-O	33
A-OY	22	34	32	32	26	146	A-OY	34
E-A	70	71	59	72	54	326	E-A	26
E-E	3	2	2	0	0	7	E-E	3
E-I	142	155	115	107	95	614	E-I	72
E-O	39	34	23	21	17	134	E-O	26
E-OY	17	14	14	21	12	78	E-OY	9
I-A	37	56	29	40	37	199	I-A	16
I-E	11	12	11	10	12	56	I-E	8
I-I	159	192	146	137	114	748	I-I	63
I-O	25	17	23	20	19	104	I-O	31
I-OY	27	30	31	34	17	139	I-OY	30
O-A	20	25	14	19	14	92	O-A	19
O-E	2	1	2	3	1	9	O-E	2
O-I	98	99	82	78	66	423	O-I	26
O-O	14	11	8	14	8	55	O-O	14
O-OY	22	20	14	26	16	98	O-OY	25
OY-A	39	11	12	24	17	103	OY-A	2
OY-E	10	4	8	7	3	32	OY-E	11
OY-I	44	43	30	39	37	193	OY-I	10
OY-O	10	3	0	4	0	17	OY-O	0
OY-OY	6	6	6	3	5	26	OY-OY	6
								580

Ο πίνακας συσχέτισης (βλ. Πίν. 6), βασισμένος στα στοιχεία για τα φωνήεντα της ρίμας, δηλώνει πως τα πέντε μέρη μοιάζουν πολύ μεταξύ τους (ίσως ελάχιστα λιγότερο τα μέρη Β' και Γ'), και πως η Θυσία πα-

ρουσιάζει γενικά μεγαλύτερη διαφορά με το καθένα από τα μέρη του Ερωτόκριτου (μοιάζει όμως περισσότερο με το μέρος Γ').

ΠΙΝ. 6: ΣΥΣΧΕΤΙΣΗ ΤΩΝ ΠΕΝΤΕ ΜΕΡΩΝ ΤΟΥ ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΥ ΜΕΤΑΞΥ ΤΟΥΣ ΚΑΙ ΜΕ ΤΗ ΘΥΣΙΑ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ

	B	Γ	Δ	E	Θυσ.
A	0.97	0.98	0.98	0.99	0.88
B		0.96	0.98	0.97	0.87
Γ			0.97	0.99	0.90
Δ				0.99	0.89
E					0.88

Κατ' επέκταση μετρήθηκαν και ολόκληροι οι ήχοι της ρίμας στον Ερωτόκριτο. Στον Πίν. 7 παραθέτουμε ένα τμήμα ενός συγκριτικού πίνακα που διευκολύνει τη σύγκριση Ερωτόκριτου και Θυσίας (οι συχνότητες είναι κατά δίστιχα).

ΠΙΝ. 7: ΟΙ ΗΧΟΙ ΤΗΣ ΡΙΜΑΣ ΣΤΟΝ ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟ ΚΑΙ ΤΗ ΘΥΣΙΑ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ (ΔΕΙΓΜΑ)

Ερωτόκριτος		Θυσία του Αβραάμ	
ΑΒΕΣ	1	-	-
ΑΒΙ	3	-	-
ΑΒΡΑ	1	-	-
ΑΓΙ	17	ΑΓΙ	3
ΑΓΙΣ	1	-	-
ΑΓΟ	1	-	-
ΑΔΑ	2	-	-
ΑΔΙ	39	ΑΔΙ	6
ΑΔΙΑ	2	-	-
ΑΖΑ	4	-	-
ΑΖΙ	86	ΑΖΙ	6
ΑΖΙΣ	6	ΑΖΙΣ	2
ΑΖΟ	4	ΑΖΟ	2
ΑΖΟΥ	11	ΑΖΟΥ	1
ΑΘΙ	55	ΑΘΙ	2
ΑΘΙΣ	2	ΑΘΙΣ	2
ΑΘΟ	1	ΑΘΟ	1
-	-	ΑΘΟΣ	1
ΑΘΟΥ	1	-	-

Η άθροιση των λέξεων της ρίμας δίνει τους εξής τύπους ως συχνότερους στον Ερωτόκριτο: *έγίνη* (123), *μεγάλη* (111), *έχει* (83), *έκείνη* (75), *ήμέρα* (61), *γυρεύγει* (59), *κείνη* (57), *Άρετούσα* (55), *κάνει* (53), *κατέχει* (47), *χέρα* (47)... Εδώ βρισκόμαστε αρκετά μακριά από τον αντίστοιχο κατάλογο για τη Θυσία: *θέλει* (16), *μαντάτο* (9), *χάρη* (9), *έμένα* (8), *ήμέρα* (8), *κοπέλι* (8), *καρδιά μου* (7), *χρεία* (7)...¹². Σ' αυτή την περίπτωση το περιεχόμενο και το θέμα φαίνεται να ασκούν την αναμενόμενη επίδραση στο λεξιλόγιο της ρίμας. Θα μπορούσαμε φυσικά να εξετάσουμε ξεχωριστά το κάθε μέρος του Ερωτόκριτου. Αλλά, αντί για τις συχνότερες λέξεις, σκεφτήκαμε να κοιτάξουμε έναν άλλο παράγοντα, περισσότερο ποσοτικό: τον αριθμό των λέξεων-άπαξ¹³ στη ρίμα κάθε μέρους του έργου. Ελπίζαμε πως θα βρούμε κάποια διαφοροποίηση που θα ανεδείκνυε ως διαφορετικό κάποιο ή κάποια από τα μέρη¹⁴. Όμως, η κατανομή των λέξεων-άπαξ στα πέντε μέρη (βλ. Πίν. 8), ο υπολογισμός του λογαρίθμου (διότι οι λέξεις-άπαξ έχουν κάποια μη-γραμμική σχέση με το μήκος του κειμένου στο οποίο ανευρίσκονται) και του «χ εις το τετράγωνο» δεν δείχνουν καμιά (στατιστικά) σημαντική διαφορά (μόνο τα μέρη Α', Γ' και Δ' έχουν λίγες παραπάνω λέξεις-άπαξ από το αναμενόμενο, και τα μέρη Β' και Ε' λίγες λιγότερο· το $\chi^2=3.943$ με τους δεδομένους «βαθμούς ελευθερίας» θα μπορούσε να τύχει με πιθανότητα 50%).

ΠΙΝ. 8: Η ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΛΕΞΕΩΝ-ΑΠΑΞ ΣΤΗ ΡΙΜΑ ΤΟΥ ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΥ

Κείμενο	Στίχοι	Λέξ.-άπαξ	Λέξ.-άπαξ/ στίχοι	λογ. λέξ.-άπαξ/ λογ. στίχων	Αναμενόμενες λέξ.-άπαξ
Ερωτ. Α	2210	418	0.189	0.784	411.4
Ερωτ. Β	2454	429	0.175	0.777	456.8
Ερωτ. Γ	1756	346	0.197	0.783	326.9
Ερωτ. Δ	2020	390	0.193	0.784	376.0
Ερωτ. Ε	1542	275	0.178	0.765	287.0
Σύνολο	9982	1858			$\chi^2=3.943$

12. Διόρθωση στα αριθμητικά στοιχεία στο Φιλίππιδου, *Θυσία*, ό.π., σ. 209: *καρδιά μου* (7) και *καρδιά σου* (4).

13. Ο ορισμός της «λέξης-άπαξ» δίνεται στου Ξ. Α. Κοκόλη, «Λέξεις-άπαξ»: *στοιχείο ύφους*, Αθήνα, Εξάντας, 1975, σσ. 28-29. Πρβ. και Φιλίππιδου, *Θυσία*, ό.π., σ. 200.

14. Για παράδειγμα, πρβ. τη μελέτη για το ολλανδικό ποίημα *Mei* (του Herman Gorter, 1889), η οποία απέδειξε πως οι περισσότερες νέες λέξεις στη ρίμα του ποιήματος βρίσκονται συγκεντρωμένες στο τμήμα του έργου που περιέχει την κεντρική περιγραφή της λατρείας του θεού Balder: W. Martin, «Some Quantitative Vocabulary Aspects of a Dutch Poem», στον τόμο *The Computer and Literary Studies* (επιμ. Α. J. Aitken, R. W. Bailey, και N. Hamilton-Smith), Edinburgh, University Press, 1973, σσ. 61-68.

Προχωρούμε στην εξέταση των συνδυασμών που σχηματίζουν οι λέξεις ανά δίστιχα στη ρίμα. Στον Ερωτόκριτο οι συχνότεροι συμπεριλαμβάνουν τους συνδυασμούς: *έγίνη-έκεινη* ($11+30=41$), *έχει-κατέχει* ($16+24=40$), *άλλο-μεγάλο* ($16+22=38$), *χώρα-ώρα* ($8+23=31$), *ήμέρα-χέρα* ($11+19=30$), *έγίνη-κεινή* ($6+17=23$), *έκράτει-παλάτι* ($4+17=21$)... Στη *Θυσία* συχνότεροι είναι οι συνδυασμοί: *θέλει-κοπέλι* ($3+5=8$), *θυσία-χρεία* ($3+3=6$), *θέλει-μέλη* ($4+1=5$), *έχει-κατέχει* ($3+2=5$), *μαχαίρι-χέρι* ($2+2=4$), *ορίζει-γνωρίζει* ($4+0=4$), *στρώμα-στόμα* ($4+0=4$), *κλαίγεις-λέγεις* ($1+2=3$)...

Πάλι αναφαίνεται η επίδραση του θέματος στο λεξιλόγιο (την οποία θα μπορούσαμε να παρακολουθήσουμε από πιο κοντά εξετάζοντας μεμονωμένα τα πέντε μέρη του Ερωτόκριτου), αλλά ένας άλλος παράγοντας είναι η φύση των συνδυασμών αυτών: οι περισσότεροι, αλλά όχι όλοι, απαντούν στο έργο και «αντίστροφοι», δηλ. με τη σειρά των όρων τους αντεστραμμένα (*έχει-κατέχει* αλλά και *κατέχει-έχει*). Εκεί θα άξιζε να κοιτάξουμε με προσοχή τους συνδυασμούς που απαντούν με μεγάλη ποσοτική διαφορά ως προς τη σειρά των όρων τους (π.χ. *έκράτει-παλάτι*: 4 φορές ως *έκράτει-παλάτι* αλλά 17 φορές ως *παλάτι-έκράτει*). Όπως γράφει και ο Ξ. Α. Κοκόλης¹⁵, και μας υπενθυμίζει μεταξύ άλλων και ο Ερατοσθένης Καψωμένος¹⁶, η ρίμα μπορεί να περιλαμβάνει μόνον τις τελευταίες λέξεις του στίχου, αλλά επηρεάζεται από, και επηρεάζει, ολόκληρο το στίχο (και στην περίπτωση του ζευγαρωτού 15-σύλλαβου, μάλλον ολόκληρο το δίστιχο). Θα ήταν καλό να ερευνήσουμε ποιοι συντακτικοί κανόνες ή ποιες προτιμήσεις του συγγραφέα θα μπορούσαν να κατευθύνουν τις επιλογές.

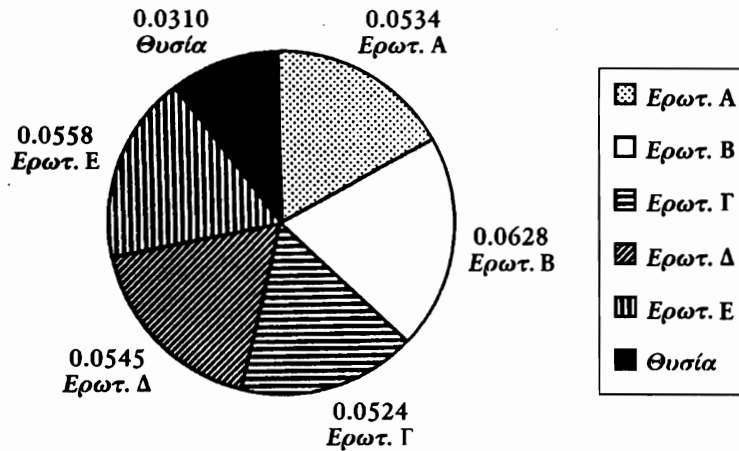
Ένας τελευταίος πίνακας (ο Πίν. 9) θα κλείσει τα προκαταρκτικά αποτελέσματα: αφορά πάλι τους συνδυασμούς λέξεων στη ρίμα. Αν μετρήσει κανείς τους επιμέρους αντιστρεφόμενους συνδυασμούς (και όχι τις συνολικές φορές που εμφανίζονται) στη *Θυσία* και στο κάθε μέρος του Ερωτόκριτου, μπορεί να σχηματίσει το διάγραμμα «τροχός ή κύκλος με τα γυρίσματα»... (όπου κάπως ξεχωρίζουν η σχετικά μικρή αναλογία των ατομικών αντιστρεφόμενων συνδυασμών στη *Θυσία* και η πάλι σχετικά

15. «Το φαινόμενο της ομοιοκαταληξίας αφορά στην πράξη όχι λέξεις, αλλά στίχους», βλ. Ξ. Α. Κοκόλης, *Η ομοιοκαταληξία: τύποι και λειτουργικές διαστάσεις*, Αθήνα, Στιγμή, 1993, σ. 22.

16. Από προσωπική συζήτηση στο Ζ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, αλλά και όπως διαφαίνεται καθαρά στο βιβλίο Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος, *Συντακτική δομή της ποιητικής γλώσσας του Σεφέρη: υφολογική μελέτη*, Διδακτορική διατριβή [Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Παράρτημα 18], Θεσσαλονίκη 1975.

μεγαλύτερη στο Β' μέρος του Ερωτόκριτου)¹⁷:

ΠΙΝ. 9: ΟΙ ΑΝΤΙΣΤΡΕΦΟΜΕΝΟΙ ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΙ ΤΩΝ ΛΕΞΕΩΝ ΣΤΗ ΡΙΜΑ ΤΟΥ ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΘΥΣΙΑΣ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ



Κείμενο	Συνολ. δίστιχα	Αντιστρ. συνδυασμοί	Αναλογία
Ερωτ. Α	1105	59	0.0534
Ερωτ. Β	1227	77	0.0628
Ερωτ. Γ	878	46	0.0524
Ερωτ. Δ	1010	55	0.0545
Ερωτ. Ε	771	43	0.0558
Θυσία	580	18	0.0310

Συμπεράσματα και μελλοντική κατεύθυνση της έρευνας

Ως γνωστό, σε σύγκριση με τη Θυσία του Αβραάμ ο Ερωτόκριτος εμφανίζεται πολύ πιο πολύπλοκος στη μορφή του, και αυτό μάλλον επηρεάζει και τη ρίμα του. Όχι μόνον η σχεδόν δεκαπλάσια έκτασή του, αλλά και η διαίρεσή του σε πέντε μέρη με διαφορετική έκταση και διαφορετικό θεματικό περιεχόμενο (αγάπη και γκιόστρα-πόλεμος), η εναλλαγή αφήγησης και ομιλίας των προσώπων σε διαφορετικές αναλογίες στα πέντε μέρη, και άλλοι λιγότερο κραυγαλέοι παράγοντες, όπως τα ποικίλα είδη «ομιλίας» που περιέχει το έργο (οι ρήσεις των εμβλημάτων, τα

17. Και αυτό το διάγραμμα θέλει προσοχή στην ερμηνεία του, γιατί δεν γνωρίζουμε ακριβώς την επίδραση που μπορεί να έχει η έκταση του κειμένου στο φαινόμενο αυτό.

διαλαλήματα που εκφέρονται από τους κήρυκες, οι περιπτώσεις όπου το ένα ομιλούν πρόσωπο αποδίδει με δικά του λόγια τη ρήση ενός άλλου, κτλ.)¹⁸, το γεγονός ότι όλες οι ρήσεις των προσώπων στη *Θυσία* σταματούν στο τέλος ενός διστίχου, ενώ το ίδιο δεν συμβαίνει στον *Ερωτόκριτο* —όλα αυτά τα στοιχεία προσδίδουν μια πρόσθετη δόση επιπλοκής στη μυθιστορία και κάνουν το έργο (πιο) ενδιαφέρον δομικά.

Στην περαιτέρω ανάλυση της ρίμας θα είναι καλό να προσπαθήσουμε να εξετάσουμε τα φαινόμενα της ρίμας του *Ερωτόκριτου* στην πιθανή εξάρτησή τους από αυτούς τους παράγοντες. Θα θέλουμε να κάνουμε μια ποσοτική επισκόπηση που να τη συνοδεύσουμε από ποιοτικές διαπιστώσεις (εμβάθυνση σε επιμέρους σκηνές και συγκεκριμένες ομιλίες προσώπων). Μετά την αναγνώριση των συχνότερων παραγόντων, όπως π.χ. των συχνότερων συνδυασμών λέξεων της ρίμας, θα επιδιώξουμε να ξεχωρίσουμε τους σημαντικότερους και να παρακολουθήσουμε τη λειτουργία τους σε συνύφανση με το κείμενο και την εξέλιξη της πλοκής¹⁹.

Εκτός από παράγοντες της ρίμας που αναφέραμε, πάμπολλοι άλλοι ακόμη παραμένουν μέχρι στιγμής ανεξετάστοι²⁰: οι «ατελείς» ρίμες (ζαχαρένια-κιανένα), οι ρίμες που δημιουργούνται από την επανάληψη της ίδιας ακριβώς λέξης στο τέλος των στίχων ενός διστίχου (είναι-είναι, άλλο-άλλο), οι ομώνυμες ρίμες με διαφορετική λειτουργία στις λέξεις τους (έκεινα-έκίνα), οι τετραπλές ρίμες, η πιθανή επίδραση του μετρικού διασκελισμού στη ρίμα, όλες αυτές οι ειδικές περιπτώσεις αξίζει να αναλυθούν.

Όπως στην «εσωτερική» ανάλυση του *Ερωτόκριτου*, έτσι και σε μιαν «εξωτερική» σύγκρισή του με άλλα έργα, κυρίως με τα σύγχρονά του δραματικά έργα, θέλουμε να εξακριβώσουμε κατά το δυνατόν την επίδραση, στη ρίμα, του προσώπου του ποιητή, της χρονολογίας γραφής

18. Σημειώνω εδώ πως προσπαθούμε να αποδώσουμε στους πίνακες του βιβλίου μας (στην κοκκορντάντσα και στο ριμάριο) όσο γίνεται ακριβέστερα τον ομιλητή στην κάθε περίπτωση ευθέως λόγου, έτσι ώστε να ενισχύσουμε στο έργο τους τους αφηγηματολόγους (οι οποίοι όμως θα χρειαστεί να σημειώσουν μόνοι τους άλλες περιπτώσεις, όπως τον πλάγιο λόγο).

19. Όπως η ανάλυση από τον Β. Πούχνερ των τριών συνδυασμών της ρίμας (όμάδι-Άδη, κάμω-γάμο, ψυχή μου-κορμί μου) σε σχέση με το δραματικό περιεχόμενο στην *Ερωφίλη* (Βάλτερ Πούχνερ, «Δραματουργικές παρατηρήσεις...», βλ. παραπάνω, σημ. 2) ή η ανάλυση της λειτουργίας της λέξης-κλειδί *μαντάτο* στο κείμενο της *Θυσίας* από τον W. F. Bakker (W. F. Bakker, «*The Sacrifice of Abraham: A First Approach to its Poetics*», *Journal of Modern Greek Studies* 6.1, Μάιος 1988, 81-95). Το καλό είναι ότι θα δουλεύουμε πάντα, τώρα και για τον *Ερωτόκριτο*, με γνώση του συνόλου.

20. Αυτή η παρατήρηση προηγήθηκε της ολοκλήρωσης της διδακτορικής διατριβής της Ναταλίας Δεληγιαννάκη (βλ. παραπάνω, σημ. 6), η οποία εξετάζει πολλά από αυτά τα θέματα.

(όπου είναι γνωστή), του θέματος, του λογοτεχνικού είδους (τραγωδία, κωμωδία, κτλ., αλλά και —στην περίπτωση του *Ερωτόκριτου*— του τρόπου: διάλογος ή αφήγηση), του μέρους του έργου, και άλλων παραγόντων που πιθανόν συνυφαίνονται με τον προσωπικό τρόπο ηθελημένης γραφής και ποιητικής σύνθεσης.

Θα ήταν χρήσιμο να είχαμε στη διάθεσή μας μια τράπεζα δεδομένων με τα ανάλογα στοιχεία της ρίμας από κάθε έργο της εποχής (και ίσως και τα πρωιμότερα στοιχεία, που συνέλεξε η Cornelia Pochert²¹), ώστε να μπορούμε να αποφανθούμε συγκριτικά και απόλυτα για φαινόμενα της ρίμας, βάσει ενός συνόλου. Εκεί όμως θα χρειαστεί να προσέξουμε τις «συνήθειες» των εκδοτών: π.χ. στην προετοιμασία του ριμαρίου για τον *Ερωτόκριτο* προσέξαμε διπλοτυπίες στη ρίμα όπως: *νύχτα-ρίχτα* (E691-92) και *νύχτα-ρίχτα* (Δ41-42)· στη σύγκριση που επιχειρήσαμε με τη *Θυσία* πρώτο εμπόδιο στάθηκε η διαφορετική αντιμετώπιση από τους εκδότες Στ. Αλεξίου²² και Ε. Τσαντσάνογλου²³ της ορθογραφίας των καταλήξεων του μέλλοντα και της υποτακτικής (στον *Ερωτόκριτο* με -η-, ενώ στην *Θυσία* με -ει-). Γνωρίζουμε τώρα, επίσης, πως η εικόνα της ρίμας της *Θυσίας* αλλάζει σε ορισμένα σημεία στη νέα κριτική έκδοση από τους Bakker – van Gemert²⁴. Όποια τράπεζα δεδομένων και να 'χουμε, για να γίνει μια σωστή σύγκριση, θα πρέπει να την προσαρμόσουμε ανάλογα.

Ας δώσουμε, ως τελική παρατήρηση, μιαν ένδειξη κατά πού θα ήταν γόνιμο ίσως να στραφούμε αρχικά: τώρα που έχουμε προχωρήσει στη σύγκριση της ρίμας του *Ερωτόκριτου* και της *Θυσίας*, καλό θα ήταν να προσαγάγουμε και στοιχεία από ένα, τουλάχιστον, τρίτο έργο. Ένας παράγοντας των λέξεων της ρίμας που αγνοήθηκε στο παρόν άρθρο, ως αυτό το σημείο, είναι η «μορφολογία» της, δηλ. τα μέρη του λόγου που την απαρτίζουν. Σε μια προηγούμενη μελέτη για τη μορφολογία της ρίμας τριών έργων (*Θυσίας*, *Ερωτόκριτου*, *Ερωφίλης*)²⁵, φάνηκε πως τα δύο δράματα μοιάζουν περισσότερο μεταξύ τους απ' ότι ο *Ερωτόκριτος*

21. Cornelia Pochert, *Die Reimbildung in der spät- und postbyzantinischen Volksliteratur* [Neograeca Medii Aevi, IV], Köln, Romiosini Verlag, 1991.

22. Βιτσέντζος Κορνάρος, *Ερωτόκριτος*. Κριτική έκδοση, εισαγωγή, σημειώσεις, γλωσσάριο Στυλιανός Αλεξίου, Αθήνα, Ερμής, 1980.

23. Βιτσέντζος Κορνάρος, *Η Θυσία του Αβραάμ*. Εισαγωγή Άγγελος Τερζάκης, επιμέλεια Ελένη Τσαντσάνογλου, Αθήνα, Ερμής, 1975 [Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη] (Ανατύπωση της έκδοσης του 1971).

24. Βλ. παραπάνω, σημ. 10.

25. Ντία Φιλιππίδου, «Μια πρώτη συμβολή της ρίμας στην πατρότητα της *Θυσίας του Αβραάμ* και του *Ερωτόκριτου*», *Ροδωνιά: Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσακα*, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 1994, τ. 2, σσ. 571-89.

με τη *Θυσία*, και πως το Β' μέρος της μυθιστορίας, που περικλείει τη μικρότερη αναλογία διαλογικών στίχων, διαφέρει αρκετά. Λογικό άρα φαίνεται να σκεφθούμε να προχωρήσουμε στη σύγκριση των δραμάτων κυρίως και πρωτευόντως με τους διαλογικούς στίχους του *Ερωτόκριτου*. Έτσι, απομακρύνοντας τους στίχους της αφήγησης, θα μπορέσουμε πιθανόν να μειώσουμε την επίδραση από το μεικτό λογοτεχνικό είδος του *Ερωτόκριτου* και να υποθέσουμε πως οι υπόλοιποι κύριοι παράγοντες που επιδρούν στη ρίμα είναι: το θέμα, η ταυτότητα και το προσωπικό ύφος του συγγραφέα²⁶.

Boston College
University of Cambridge

ΝΤΙΑ ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ
JOHN DAWSON

26. Ευχαριστώ τον συνάδελφο Michael J. Connolly, καθηγητή στο Τμήμα Σλαβικών και Ανατολικών Γλωσσών του Boston College, ο οποίος με βοήθησε να μεταφέρω τους στατιστικούς πίνακες από το πρόγραμμα Excel στο άρθρο αυτό (Ντ. Φ.).